

EKSPERTYZA
SYGNATURY MALARSKIEJ

NR 3497

Tadeusz Widła

**EKSPERTYZA
SYGNATURY MALARSKIEJ**

Recenzent
Maciej Trzeciński

Publikacja finansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki — OPUS 8
w ramach projektu badawczego nr 2014/15/B/HS5/01570

SPIS TREŚCI

1. WPROWADZENIE	7
2. SYGNATURA	9
2.1. Pojęcie	9
2.2. Typologia sygnatur	9
2.2.1. Sygnatury z pełnymi zapisami personalizującymi	9
2.2.2. Monogramy	13
2.2.3. Daty	19
2.2.3.1. Treść daty	19
2.2.3.2. Topografia datowania	23
2.3. Inne grafizmy.	26
3. EKSPERTYZA	29
3.1. Metody ekspertyzy pisma	29
3.1.1. Metody kaligraficzne	29
3.1.2. Metoda grafologiczna	30
3.1.3. Metody grafometryczne	30
3.1.3.1. Grafometrie jednoczynnikowe	30
3.1.3.2. Wieloczynnikowa grafometria Locarda	31
3.1.4. Metoda graficzno-porównawcza	32
3.1.5. Materiał porównawczy	33
3.1.6. Ujmowanie cech	35
3.2. Analizy wstępne	36
3.2.1. Umiejscowienie	36
3.2.2. Sygnatura a malowidło	39
3.2.3. Sposób naniesienia	46
3.2.4. Kolory	48
3.2.5. Oględziny mikroskopowe	50
3.2.6. Badania w świetle niewidzialnym	55
3.2.6.1. Badania w nadfiolecie	55
3.2.6.2. Obraz w podczerwieni	56
3.3. Cechy ogólne (syntetyczne)	57
3.4. Linia podstawowa	58
3.5. Nachylenie	67
3.5.1. Nachylenie osi liter	67
3.5.2. Budowa kątów międzygrammowych	70
3.6. Rozmiary	72
3.6.1. Stosunki wielkościowe	73

3.6.2. Odstępy	80
3.7. Ciągłość	83
3.7.1. Następstwo znaków	83
3.7.2. Impuls	84
3.7.3. Łączniki	91
3.8. Cechy opisowe (konstrukcyjne); analiza morfologiczno-deskryptywna	94
3.8.1. Budowa majuskuł	94
3.8.1.1. Majuskuły czasowe	94
3.8.1.2. Majuskuły środkątowe	114
3.8.1.3. Majuskuły faliste	127
3.8.2. Budowa minuskuł	130
3.8.2.1. Minuskuły śródlinijne	130
3.8.2.1.1. Owale	130
3.8.2.1.2. Poligrammy	139
3.8.2.1.3. Inne śródlinijne	145
3.8.2.2. Minuskuły nadlinijne i podlinijne	157
3.8.2.2.1. Modelunek wertykałów	157
3.8.2.2.1.1. Wertykały nadlinijne	157
3.8.2.2.1.2. Formowanie elementów podwierszowych	163
3.8.2.2.2. Przyłączanie elementów bocznych do wertykałów	168
3.8.3. Znaki aliterowe	175
3.8.3.1. Znaki przestankowe (punktuacja)	175
3.8.3.2. Podkreślenia	180
3.8.3.3. Adiustacje	181
3.8.3.4. Znaki diakrytyczne	185
3.8.3.5. Akcenty	190
3.9. Cechy treściowo-językowe	191
3.9.1. Alfabetów narodowe	192
3.9.2. Skróty, uproszczenia i dodatki	195
4. ANALIZA WYNIKÓW I OPINIOWANIE	201
4.1. Szacowanie znaczenia identyfikacyjnego analogii	201
4.2. Wyjaśnianie obecności i wartościowanie odmienności	202
4.2.1. Przyczyny zamierzone	202
4.2.2. Przyczyny niezamierzone	203
4.2.2.1. Naturalna zmienność	203
4.2.2.2. Czynniki zewnętrzne	204
4.2.2.2.1. Pozycja	204
4.2.2.2.2. Narzędzia pisarskie	205
4.2.2.2.3. Farby	206
4.2.2.2.4. Faktura	207
4.3. Wnioski końcowe	209
4.4. Redagowanie opinii	211
5. PODSUMOWANIE	213
6. WYBRANA LITERATURA	215
7. WYKAZ ARTYSTÓW	221
8. WYKAZ MUZEÓW	231
Summary	235
Résumé	237

1. WPROWADZENIE

Jest czymś naturalnym, że kryminaliści angażowani są w śledztwa lub postępowania sądowe jako eksperci, których zadaniem jest współuczestniczyć w ustalaniu kontestowanej autentyczności obrazów, grafik i innych dzieł sztuki. Wymownym przykładem może tu być udział Wiebo Froentjesa w pracach zespołu przygotowującego ekspertyzę w sprawie van Meegerena¹. Kryminaliści angażowani bywają także w procesy atrybucyjne, zwłaszcza w badania materiałoznawcze. Co prawda, historycy sztuki i muzealnicy rozporządzają dobrym warsztatem z tej dziedziny, największe muzea i ośrodki naukowe bowiem dysponują potrzebnym sprzętem i dobrze przygotowanymi zespołami, prowadzą odpowiednie badania podstawowe *etc.*² Inaczej jest jednak w przypadku mniejszych muzeów, którym w związku z tym zdarza się sięgać po wsparcie laboratoriów kryminalistycznych³. Z tego też względu problematyka badań autentyczności dzieł sztuki trafiła nawet do podręczników kryminalistyki⁴.

Do kryminalistycznych ekspertów zaczęto się też zwracać o badania wypowiedzi pisemnych. Przedmiotem ekspertyzy były więc dopiski i zapiski na rysunkach⁵. Zlecano także badania innych grafizmów, w tym grafizmów niewerbalnych⁶. Zaczęto również występować o ekspertyzy sygnatur, choć wcześniej zazwyczaj poprzestawano na ekspertyzach wykonywanych przez konserwatorów lub styloznawców. W Polsce pierwszą taką ekspertyzę wykonał Z. Kegel dla Muzeum Śląskiego we Wrocławiu⁷. O eks-

---

¹ Niestety, przytrafił się mu wtedy istotny błąd — w badaniach spoiw zastosował nieswoistą metodę testu wanilinowego. Po dwudziestu latach powtórzył badania spoiw, posłużony już wtedy już istniejącą metodą pirolitycznej chromatografii gazowej. Okazało się, że wcześniejsze ustalenia były trafne, ale niemiarodajnie dowiedzione. Przypadek ten dobrze ilustruje tezę głoszącą, że „nie ma metod doskonałych ani też nieomylnych ekspertów”. Więcej na ten temat np. W. FROENTJES: *L'affaire van Meegeren*. „Revue Internationale de Police Criminelle” 1948, n° 23, s. 7 i nast.; W. FROENTJES, R. BREEK: *Een nieuw onderzoek naar de identiteit van het bindmiddel van Van Meegeren*. „Chemisch Weekblad” nov. 1977, s. 583 i nast.

² *Authentication in the Visual Arts*. Eds. H.L.C. JAFFÉ, J. STORM van LEEUVEN, L.H. van der TWEEL. Amsterdam, B.M. Israël BV, 1979; P. CRADDOCK: *Scientific investigation of copies, fakes and forgeries*. Amsterdam—Boston—Heidelberg—London—New York—Oxford—Paris—San Diego—San Francisco—Sydney—Tokio, Elsevier, 2009; S.J. FLEMING: *Authenticity in Art. The Scientific Detection of Forgery*. London—Bristol, The Institute of Physics, 1975.

³ Te, by się do tego odpowiednio przygotować, opracowują nawet stosowne procedury przyjmowania takich zleceń oraz poradniki metodyczne dla wykonawców, zob. np. K. SZYMBORSKA, W. KOWALCZYK: *Dzieła sztuki malarzkiej w badaniach kryminalistycznych*. Warszawa, Wydawnictwo Instytutu Kryminalistyki Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1989.

⁴ Zob. np. P.F. CECCALDI: *La criminalistique*. Paris, Presses Universitaires de France, 1962, s. 115 i nast.

⁵ Zob. np. L. IONESCO: *Une expertise de l'écriture pour l'identification d'un dessin de Van Gogh*. „Revue internationale de Criminologie et de Police technique” 1967, n° 3.

⁶ Zob. np. H. GA: *Art. Forgery: The Role of the Document Examiner*. „Journal of Forensic Sciences” 1992, vol. 37, no. 4; J. GRANT: *Works of art as questioned documents* [Referat przedstawiony na Sympozjum IAFS w Bergen w 1981 r. (kopia w posiadaniu autora)]; H. PETER: *Original oder Kopie*. „Zeitschrift für Menschenkunde” 1976, Nr. 1, s. 211 i nast.

⁷ Zob. E. GRABSKA: *Wczesny obraz Kandinsky'ego w Muzeum Śląskim*. „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1970, T. 7, s. 152 i nast. Ekspertyzy takie później wykonywano również w innych ośrodkach naukowych, zob. np. P. GIRDWOYŃ, T. TOMASZEWSKI: *Tajemniczy obraz — badanie sygnatury Tadeusza Makowskiego*. W: *Problematyka autentyczności dzieł sztuki na polskim*

pertyzy zwracano się także do ekspertów pisma z ówczesnego Zakładu Kryminalistyki KG MO⁸. Pojawiły się publikacje pismoznawcom przybliżające specyficzną problematykę sygnatur, a muzealnikom problematykę pismoznawczej ekspertyzy sygnatur⁹. Zazwyczaj były to prezentacje kazuistyki i generalizacje obserwacji poczynionych w toku ekspertyz. Doświadczenia ze swoistego audytu naukowego dzieł Rembrandta, znajdujących się w zbiorach Królewskiej Galerii Sztuki Mauritshuis w Hadze, skłoniły do podjęcia badań nad sygnowaniem przez tego artystę¹⁰. Kontynuowano je w ramach programu *Rembrandt Research Project*¹¹.

Niestety, brak metodyki ekspertyzy sygnatur, sposobów czynienia ustaleń w toku badań tak specyficznych wypowiedzi pisemnych — o znanej intersubiektywności poznawania i komunikowalności. Stawia to pod znakiem zapytania naukowość takich ekspertyz; pozwala je sytuować co najwyżej na poziomie sztuki (umiejętności). Utrudnia to ocenę dowodu z tak pozyskanej opinii biegłego; w tym także oceny kosztów takiej ekspertyzy. Co prawda, prowadzone są badania empiryczne, obejmujące zarówno sygnowanie przez poszczególnych artystów, jak i funkcjonowanie osobniczego nawyku pisarskiego w toku sygnowania¹². Badania te prowadzone są głównie w ramach cykli edukacyjnych, realizowanych przez uczelnie wyższe oraz ośrodki kształcące ekspertów¹³. Nie można ich jednak uważać za materiał wystarczający do uznania, że współczesny ekspert pismoznawca wie, według jakiego modelu metodycznego powinien wykonać ekspertyzę i jak ma poczynić ustalenia, by ostateczny produkt, jakim jest opinia, nie mógł być miarodajnie kontestowany. Dotychczasowe pozytywne kazuistyczne doświadczenia oraz posiadane przez ekspertów umiejętności nakazują postawić hipotezę, że w tym celu można stosować odpowiednio zmodyfikowaną metodykę kryminalistycznej ekspertyzy pismoznawczej. Tę właśnie hipotezę — i odpowiednie hipotezy szczegółowe — postanowiono sprawdzić, podejmując badania opisywane w niniejszym opracowaniu.

---

rynku; teoria, praktyka, prawo. Red. R. PASIECZNY. Warszawa, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, 2012, s. 219 i nast.

⁸ Zob. P. RYBICKI: *Technicznokryminalistyczne badania dzieł sztuki*. „Problemy Kryminalistyki” 2005, nr 250, s. 7 i nast.; R. SOSZALSKI: *Wytwór sztuki malarzkiej jako przedmiot badań kryminalistycznych*. „Problemy Kryminalistyki” 1972, nr 97—98, s. 481 i nast.; IDEM: *Rola eksperta dokumentów w kryminalistycznych badaniach przedmiotów malarstwa*. „Problemy Kryminalistyki” 1984, nr 164, s. 198 i nast. oraz *Kryminalistyczne badania przedmiotów sztuki malarzkiej w praktyce Zakładu Kryminalistyki KG MO*. „Problemy Kryminalistyki” 1988, nr 179, s. 53 i nast.

⁹ Zob. np.: P. BENSIMON: *L'expertise des signatures en matière de faux tableau*. „Revue Internationale de Police Criminelle” 1996, n° 457, s. 28 i nast.; J.-L. CLEMENT, M. COHEN: *Les faux tableaux*. „Revue Internationale de Police Criminelle” 1996, n° 476, s. 29 i nast.; T. WIDŁA: *L'expertise des signatures artistiques*. „Bulletin du Musée Nationale de Varsovie” 1980, n° 1, s. 7 i nast. oraz IDEM: *Graphische Malerkennzeichen — Vergleichsuntersuchungen*. „Zeitschrift für Menschenkunde” 1984, Nr. 1—2, s. 289 i nast.

¹⁰ ADAMS JENSEN A.: *Rembrandt ffecit]. The Italic Signature and the Commodification of Artistic Identity*. „Artistic Exchange” 1993, vol. 2, s. 581 i nast.

¹¹ *A Corpus of Rembrandt Paintings*. Eds. J. BRUYN, B. HAAK, S.H. LEVIE, P.J.J. van THIEL, E. van de WETERING. The Hague—Boston—London, Martinus Nijhoff Publishers, vol. 1, 1982, s. 53—59; vol. 2, 1986, s. 99—106; W. FROENTJES, H.J.J. HARDY, R. KUIKE-HALLER: *Een schriftkundig onderzoek van Rembrandt signaturen*. „Oud Holland Jaargang” 1991, vol. 105, no. 3, s. 185 i nast.; A.B. de VRIES, M. TÓTH-UBBENS, W. FROENTJES: *Rembrandt in the Mauritshuis*. The Hague, Sijthoff&Noordhoff, 1978.

¹² Zob. np.: T. WIDŁA, K. KORDYKA: *Eksperymentalne fałszowanie sygnatur Sisleya*. W: *Znaczenie aktualnych metod badania dokumentów w dowodzeniu sądowym*. Red. Z. KEGEL. Wrocław, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, nr 15, 2012, s. 373 i nast.

¹³ Za przykład mogą posłużyć prace magisterskie przygotowane i przechowywane w Katedrze Kryminalistyki Wydziału Prawa i Administracji UŚ (zob. np.: B. OBRACAJ: *Falszerstwa sygnatur malarzskich na przykładzie sygnatur Juliusza Kossaka*. Katowice 2003; K. PACOCHA: *Falszowanie sygnatur*. Katowice 2000; Ł. RUDNICKI: *Sygnatury Rembrandta*. Katowice 2003; T. SZAFRANIEC: *Falszywe sygnatury Wojciecha Kossaka*. Katowice 2004) lub prace dyplomowe kandydatów na policyjnych ekspertów (zob. np.: O. PRZYBYSZ: *Badania autentyczności sygnatur na obrazach. Analiza śladów narzędzia*. W: *Wybrane zagadnienia z zakresu badań identyfikacyjnych rękopisów*. Warszawa, Wydawnictwo Centralnego Laboratorium Kryminalistycznego Komendy Głównej Policji, 2010, s. 225 i nast.).

7. WYKAZ ARTYSTÓW*

- ABRUDAN Petre (1907—1979) — 2a
ACHENBACH Oswald (1827—1900) — 451a
ACHMANN J. — 228
ADAMS John Quincy (1874—1933) — 424b
ADLER Jankiel (1893—1949) — 466a
AFRO Basaldella (1912—1976) — 243a
AGACHE Alfred (1843—1915) — 537a
AGUTTE-SEMBAT Georgette (1867—1922) — 445a
ALBERT Joseph (1868—1952) — 332b
ALCIATI Evangelina (1883—1959) — 135b, 671
ALECHINSKY Pierre (1927—) — 495a
ALLISON Martine (1959—) — 494a
ALMA Peter (1886—1969) — 347a
ALT Theodor (1846—1937) — 513a
AMATRICI Cola (właśc. Nicola Filotesio, 1480—1947)
— 134
ANKER Albert (1831—1910) — 567a
ANQUETIN Louis (1861—1932) — 477a
APPEL Karel (1921—) — 143, 678a
ARAMESCU-ANDERSON Georgeta (1910—1995) — 71a
ARTAN de SAINT MARTIN Louis (1837—1890) — 387a
ASSELBERGS Alphonse (1839—1916) — 596a
ASSELBERGS Gustave (1938—1967) — 281b
ATLAN Jean Michel (1913—1960) — 175a
AVONDO Vittorio (1836—1910) — 237b, 408a, 449b
AXENTOWICZ Teodor (1859—1938) — 188a, 635a
AZEGLIO Massimo (1798—1866) — 530a
BABA Corneliu (1906—1997) — 7a, 653a
BACH Marcel (1879—1930) — 119a
BAERTSOON Albert (1866—1922) — 51a, 467a
BAIL Joseph (1862—1921) — 330a
BAKAŁOWICZ Stefan (1857—) — 563b
BALDICINI César (1921—) — 220b
BALLA Giacomo (1871—1958) — 58, 329a
BALTHUS Jean (właśc. Bathazar Klossowski de Rola,
1908—2001) — 13a, 500a
BANANA Charly (właśc. Ralf Johannes, 1953—) — 126a
BĂNCILĂ Octav (1872—1944) — 154a
BANTZER Carl (1857—1941) — 475a
BARBIER Jean-Jacques Francois (1738—1826) — 42a
BARRAUD François (1889—1934) — 296a
BARTOLINI Luigi (1892—1963) — 429b
BASELITZ Georg (właśc. Hans Georg Kern, 1938—)
— 466b
BASTET Jean-Célestin Tancrede (1858—1939) — 582a
BASTIEN-LEPAGE Jules (1848—1884) — 9a
BAUM Paul (1859—1932) — 318a, 445b
BAUMEISTER Willi (1889—1955) — 320a, 685b
BEAUDIN Andre (1895—1979) — 440a
BECKENKAMP Kaspar Benedict (1747—1828) — 572a
BECKIUS Jean-Pierre (1899—1946) — 236a
BECKMANN Max (1884—1950) — 29a, 29b, 334a, 334b,
465a, 465a
BELLANGE Eugène (1837—1895) — 327b
BELLET du POISAT Joseph-Alfred (1823—1883) — 663a,
663b
BELLMER Hans (1902—1975) — 324b
BENNER Gerrit (1897—1981) — 449b
BENOUVILLE François Léon (1821—1859) — 131a,
589b
BERGHE Frits van (1883—1939) — 321b, 479a, 656a
BERJON Antoine (1754—1843) — 127a
BERLEWI Henryk (1894—1967) — 68a, 172a, 329b
BERNARD Émile (1868—1941) — 318b, 319b, 328a
BERNARD Joseph (1864—1933) — 152a
BERNE-BELLECOUR Étienne (1838—1910) — 586a
BERTHOLLE Jean (1909—) — 231a, 323a
BERTHON Paul Émile (1872—1909) — 50a
BEUCKE Maria — 560a

* Sygnatury wykorzystano do zilustrowania ustaleń symptomatologicznych.

- BEUYS Joseph (1921—1986) — 104a
 BEYLE Pierre-Marie (1838—1902) — 605
 BIANCHI Mose (1840—1904) — 464a
 BIARD François Auguste (1798—1882) — 512b
 BIESBROECK Jules (1873—1965) — 473a
 BISSIÈRE Roger (1866—1964) — 323b
 BLANC-FONTAINE Henri (1819—1897) — 586b
 BLANCHARD Maria (1881—1932) — 377b
 BLANCHE Jacques Emile (1861—1942) — 552a
 BLIN Francis (1827—1866) — 601a
 BLOCH Albert (1888—1961) — 35a
 BLUKACZ Zbigniew (1961—) — 593a
 BOCH Anna (1848—1936) — 409a
 BOCK Ludwig (1886—1971)
 BÖCKLIN Arnold (1827—1901) — 317b, 516a, 561a
 BOGART Bram (1921—2012) — 67a, 311a
 BOHR Rudolph von (XIX w.) — 333b, 426a
 BOILLY Louis Leopold (1761—1845) — 203b, 326a
 BOMBOIS Camille (1883—1970) — 652a
 BONATTO Minella Carlo (1855—1878) — 79a, 326b,
 333a
 BONCZAR Renata — 161a
 BONHEUR Rosalie Marie (1822—1899) — 554a
 BONNARD Pierre (1867—1947) — 325b, 511a
 BORDIN Mauro (1970—) — 256b
 BORES Francisco (1898—1972) — 630a
 BOROWSKI Waclaw (1885—1954) — 456b
 BOSIA Augustino (1886—1962) — 22a, 207, 220a
 BÖTCHER Christian Eduard (1818—1889) — 506a
 BOUDIN Eugène Louis (1824—1898) — 332a
 BOUGUEREAU William (1825—1905) — 123, 315a
 BOUILLON Pierre (1776—1831) — 427a
 BOZNAŃSKA Olga (1865—1940) — 8b
 BOZZALLA Giuseppe (1874—1958) — 205
 BRACHT Eugen Felix Prosper (1842—1921) — 372b
 BRACQUEMOND Félix (1833—1914) — 261
 BRAEKELEER Henri — 221a, 461a, 439a
 BRAIJ Jan (Bray, 1627—1697) — 621a
 BRANDT Józef (1841—1928) — 65, 112, 113, 114, 115,
 120, 121, 325a
 BRAQUE Georges (1882—1963) — 84b, 110a, 279b
 BRAUNER Victor (1903—1966) — 321a, 360b
 BRÉE Mathieu-Ignace (1773—1839) — 322b
 BREITNER George Hendrik (1858—1923) — 229a
 BRESLAU Luise Catherine (1856—1927) — 481a
 BRET-ANDRÉ Jacqueline (1904—2006) — 331a
 BRETON Émile (1831—1902) — 61a
 BREUER Marcel Lajos (1902—1981) — 247a
 BROCAS Charles (1774—1835) — 319a
 BRÜCKE Wilhelm (1830—1870) — 118a
 BRUN Charles le (1619—1690) — 140
 BRUN Edouard (1860—1935) — 591a
 BRÜNING Peter (1929—1970) — 328b
 BRUS Gunther (1938—) — 89a, 324a
 BUFFET Bernard (1928—1999) — 208b, 544a
 BUNKER Denis Miller (1861—1890) — 164a
 BUNNY Rupert Charles Wulsten (1864—1947) — 83b
 BURGER Anton (1844—1911) — 317a
 BUTIN Ulysse — 331b, 587
 CAHN Marcelle (1895—1981) — 73a, 312b
 CAILLEBOTTE Gustave (1848—1894) — 257a
 CALDERINI Marco (1880—1941) — 258a
 CAMINO Giuseppe (1818—1890) — 444b
 CAMPEDONCK Heinrich (1889—1957) — 269a
 CAMPIGLI Massimo (1895—1971) — 268a
 CANDELS Josef (1903—1992) — 230a
 CARENA Antonio (1925—) — 265a
 CARLSEN Frederik Wilhelm (1909—1995) — 13b, 248a,
 481b
 CARMIGNANI Guido (1838—1890) — 250a
 CAROLRAMA (właśc. Olga Carolina Rama, 1918—2015)
 — 75
 CARRA Carlo Dalmazzo (1881—1966) — 259a, 607a
 CARRAND Louis-Hilaire (1821—1899) — 411a
 CARRIÈRE Eugène (1849—1906) — 272a, 630b
 CASORATI Felice (1883—1963) — 38a, 82a, 83a, 136a
 CASSANDRE Adolphe (właśc. Mouron, 1901—1968) —
 500b
 CASSAT Mary (1844—1926) — 263a, 263b
 CASTELLANI Enrico (1930—) — 240a
 CERUTTI Beauduc Felice (1818—1896) — 257b
 CESTNIK Franz — 570a
 CÉZANNE Paul (1839—1906) — 487a
 CHABAL Pierre Adrien (1819—1902) — 189a
 CHABAUD Auguste Elisée (1882—1955) — 292a
 CHAGALL Marc (1887—1985) — 39a, 102a, 102b, 181a,
 181b, 518a, 646a, 646b, 672b
 CHAISSAC Gaston (1910—1964) — 269b
 CHAPERON Eugène (1857—) — 132a
 CHARCHOUNE Serge (1888—1975) — 686a
 CHARLOT Louis (1878—1951) — 266a, 669a
 CHARPENTIER Philippe (1949—) — 77a
 CHASSÉRIAU Théodore (1819—1856) — 272b
 CHELMOŃSKI Józef (1850—1914) — 644a, 644b, 654a
 CHERBAN Milenko (1907—1979) — 346a, 549a
 CHIESSA Pietro (1876—1959) — 681a
 CHINTREUIL Antoine (1816—1873) — 519b
 CHIRICO Giorgio (1888—1978) — 185b
 CHIRION François — 130a
 CHRISTIANSEN Hans (1866—1945) — 376b
 CIAMBERLANI Albert Louis Alexandre Vincent Marie
 (1864—1956) — 258b
 CINIER Ponthius Antoine (1812—1885) — 267a
 CLAUS Émile (1849—1924) — 521
 COCK Xavier de (1818—1896) — 662b
 COCKX Philibert (1879—1949) — 568a

- COGGHE Remy (1854—1935) — 129a
 CONSTANTIN Jean-Antoine (1756—1844) — 268b
 COOMANS Diana (1861—1952) — 246a, 428b
 CORINTH Lovis (1858—1925) — 55a, 55b, 72, 262a, 262b, 581b
 COROT Camille (1796—1875) — 6a, 107a, 107b, 107c, 107d, 413b
 COSOLA Demetrio (1851—1895) — 260b
 COTTET Charles (1863—1925) — 204a
 COURBET Gustave (1819—1877) — 56a, 108a, 108b, 108c, 108d, 271a
 COURTOIS Louis (1785—1859) — 270a
 COUTURE Thomas (1815—1879) — 577b
 CREMONA Italo (1905—1979) — 138b
 CROSS Henri Edmond (właśc. Delacroix, 1856—1910) — 224a
 CROTTI Jean (1878—1858) — 242a, 265b
 CRUMB Robert (1943—) — 260a
 CUECO Henri (1929—) — 267b
 CUIJP Albert (Cuyp, 1620—161) — 621b
 CUYSUM Jan-Frans (1764—1840)
 CYBIS Bolesław (1895—1957) — 259b
 CZAPSKI Józef (1896—1993) — 160a
 CZEMPIK Franciszek — 565b
 CZEŚNIK Henryk (1951—) — 631a
 CZYZEWSKI Tytus (1880—1945) — 623a
 DAEL Jan Frans van (1764—1840) — 127b
 DAEYE Hyppolyte (1873—1952) — 129b
 DAGNAN-BOUVERET Pascal (1852—1929) — 365
 DAGUERRE Louis Jacques Mandé (1787—1851) — 288a, 538b
 DALI Salvador (1904—1989) — 288b
 DANTAN Edouard (1845—1897) — 368a
 DĂRASCU Nicolae (1883—1959) — 51a, 458a, 628b
 DAUBIGNY Charles François (1817—1878) — 290a, 511b
 DECAMPS Alexandre Gabriel (1803—1860) — 141a
 DEFREGGER Franz von (1835—1921) — 193a, 440b
 DEGAS Edgar (1834—1917) — 530b
 DELACROIX Eugène (1798—1863) — 229b, 650a
 DELAUNAY Robert (1885—1941) — 54a, 202b, 525a
 DELAUNAY Sonia (1885—1979) — 74b, 202a
 DELVAUX Paul (1897—1994) — 34a, 37a, 85a
 DELVILLE Jean (1853—1922) — 219b, 596b
 DELVIN Jean (1853—1922) — 179
 DENIS Maurice (1870—1943) — 15a, 105
 DEPERO Fortunato (1892—1960) — 137a
 DERAÏN André (1880—1954) — 298a, 298b, 411b
 DESBOURG Theo (właśc. Kupper Christian Emil Marie, 1883—1931) — 255a
 DESBOUTIN Marcelin (1823—1902) — 426b
 DETAILLE Edouard (1848—1912) — 289b
 DEXEL Walter (1890—1973) — 28a, 69a, 69b
 DĘBICKI Stanisław (1866—1924) — 255b, 627b
 DIAZ PEÑA Narcisse de la (1807—1876) — 504a
 DIELZ Edward (1893—1963) — 287b
 DIETRICH Adolf (1877—1957) — 464b
 DILL Otto (1884—1957) — 242b
 DŁUŻNIEWSKI Andrzej (1939—) — 70
 DOLŻYCKI Leon (1888—1965) — 569a, 613a
 DOMELA Cesar (1900—1992) — 295b
 DOMINIK Tadeusz (1928—2014) — 170a
 DONAS Marthe (1885—1967) — 291a
 DONGEN Kees van (właśc. Cornelis, 1877—1968) — 420
 DORÉ Gustave (1832—1883) — 486a
 DOVIANE Auguste Viande (1825—1887) — 287a, 293b
 DOWNING Joe (1925—2007) — 296b, 680a, 680b
 DUBBELS Hendrik Jacobsz (1621—1707) — 519b
 DUBOIS Louis (1830—1880) — 52b, 290b
 DUBUFFET Jean (1901—1985) — 545
 DUCHAMP Marcel (1887—1968) — 556a
 DÜCKER Eugen (1841—1916) — 240b, 568b
 DUCORNET Louis Joseph César (1806—1856) — 314a
 DUEZ Ernest Ange (1843—1891) — 488b
 DUFRESNE Charles (1876—1938) — 471a
 DUFY Raoul (1877—1953) — 222b
 DÜLBERG Peter (1911—1976) — 547a
 ELLÉOUËT Yves (1932—1975) — 241b
 EMBDE August von der (także Embden, 1780—1862) — 657b
 ENDE Edgar (1901—1965) — 282b
 ENSOR James (1860—1949) — 81a, 160b, 289a, 499a, 499b
 ERBSLOH Adolf (1881—1947) — 286b, 497a
 ERNST Max (1891—1976) — 40b, 184a, 453a
 EVENEPOEL Henri (1872—1899) — 234
 EYCKEN Charles van den (1809—1891) — 575a, 550a
 FAŁAT Julian (1853—1929) — 100a, 100b
 FANGOR Wojciech (1922—2015) — 539a
 FANTIN-LATOUR Henri Théodore (1836—1904) — 444a
 FAREY Hélène (1909—) — 314a
 FATTORI Giovanni (1825—1908) — 650b
 FAUCONNIER Henri le (1881—1946) — 418a
 FAUST Joseph (1868—1934) — 369b
 FEININGER Lyonel (1871—1956) — 139a, 139b, 535, 625
 FERRO Cesare (1880—1940) — 216a
 FEUERBACH Anselm (1829—1880) — 188b, 253b, 579a, 579b
 FINCH Alfred William (1854—1930) — 391a, 554b
 FLANDRIN Jules (1871—1947) — 357a
 FLEURY François Richard (1777—1852) — 148a
 FONTANESI Antonio (1818—1882) — 177b, 218a
 FORAIN Jean-Jules (1852—1931) — 406a
 FOUJITA Tsuguharo (1886—1968) — 647

- FOURNAIS Suzanne (1954—) — 186b
FRAGONARD Alexandre Évariste (1780—1850) — 186a
FRÉDÉRIC Léon (1856—1940) — 609b
FRESNAYE Roger de la (1855—1925) — 659
FROMENTIN Eugène (1820—1876) — 391b, 588
FÜHRICH Joseph von (1800—1876) — 617a
GABRIEL Paul Joseph (1828—1903) — 278a, 421b
GALLAIT Louis (1810—1887) — 608
GALLEN Axel (1865—1931) — 47a
GAMBA Francesco (1818—1882) — 402a
GAO Xingjian (1940—) — 648a, 648b
GARCIA Laure — 275a
GASTALDI Andrea (1810—1889) — 197a, 607b
GAUFFIER Louis (1762—1801) — 508b
GAUGUIN Paul (1848—1903) — 54b, 198a, 303a, 364, 536a, 574
GEIRNAERT Joseph (1790—1859) — 94b
GENTILLINI Franco (1909—1981) — 277a
GÉRÔME Jean Léon (1824—1904) — 274a
GERSON Wojciech (1831—1901) — 490a
GEYGER Willy (1878—1971) — 273a
GIACOMETTI Alberto (1901—1966) — 279a, 460a
GIERYMSKI Aleksander (1850—1901) — 280a, 641b
GILBERT Victor (1847—1933) — 277b, 547b
GILLES Werner (1894—1961) — 517a
GIRARDON Pierre Gustave (1811—1887) — 573a
GIRIEU Pierre (1876—1948) — 469a
GLEIZES Albert (1881—1953) — 73b
GŁOWACKI Jan Nepomucen (1802—1847) — 569b
GODWARD John William (1861—1922) — 274b
GOGH Vincent van (1853—1890) — 11b, 60b, 61b, 226b
GOLLER Bruno (1901—1998) — 273b, 405a
GONIN Enrico (1789—1870) — 185b
GONTCHAROVA Natalia (1881—1962) — 443b, 641a
GORZA Gino (1923—) — 23a
GÓRSKA Maria Pia (1878—1974) — 632a
GRACZ DUDA Jerzy (1941—2004) — 124
GRAESER Camille — 419
GRAF Peter (1937—) — 667a
GRIGORESCU Nicolae (1838—1907) — 198b
GRIS Juan (właśc. José Victoriano Gonzalez, 1886—1927) — 34a, 59a, 187a
GROMMAIRE Marcel (1892—1971) — 404a, 453b
GROS Antoine Jean (1771—1835) — 281a, 490a
GRÖSZER Clemens (1951—2014) — 24a, 455
GROUX Charles (1825—1870) — 158a, 158b
GROUX Henry de (1867—1930) — 158c, 158d
GRÜNBERG Berta (1912—1993) — 618a
GRZYWACZ Zbylut (1939—2004) — 8a, 531b, 635b
GUAY Gabriel Julien (1848—1923) — 575b
GUBERNATIS Giovanni Battista de (1774—1837) — 92a
GUDIN Théodore (1802—1880) — 190b
GUÉTAL Laurent (1841—1892) — 60a, 99b, 249a, 477b
GUIGNET Adrien (1816—1854) — 602a
GUIGOU Paul Camille (1834—1871) — 216b
GUILLAUMET Gustave Achille (1840—1887) — 221b
GYSIS Nicolas (1842—1901) — 532a
HACKERT Philip Jacob (1737—1807) — 98a
HAJNAL Giovanni (1913—2010) — 375b
HAMZA Johann (1850—1945) — 441b
HANSEN Swend Wiig — 386a
HARTUNG Heinrich (1851—1919) — 131b, 653b
HARTZ Lauritz (1903—1987) — 374a, 503b
HAYDEN Henryk (1883—1970) — 643a, 643b
HAYON Léon Albert (1840—1885) — 195a
HECKEL Erich (1883—1970) — 284b, 376a, 564a, 564b
HEFS Peter — 541a
HÉLION Jean (właśc. Vichier, 1904—1982) — 241a
HENNER Jean Jacques (1829—1905) — 171, 373a
HERBIN Auguste (1882—1960) — 249b
HERMANN Georges 1878—1965) — 676a
HESSE Alex — 496a
HEYMANS Adrien Jozef (1839—1921) — 478a
HILLENBRANDT Ernst — 369a
HODLER Ferdinand (1853—1918) — 524a, 524b, 581a
HOFER Karl (1878—1955) — 20a, 20b
HOFMAN Vlastimil (1881—1970) — 57b, 141b
HOFMANN Ludwig von (1861—1945) — 223a, 435
HÖLZEL Adolf (1853—1934) — 44a, 501b, 619a, 619b
HONG Jong Sy — 101a
HORNEL Edward Atkinson (1864—1933) — 595b
HOVE Huib van (1816—1864) — 655b
HRYNKOWSKI Jan (1891—1971) — 153a
HÜBNER Carl (1814—1879) — 370a
HUEGT Dorette — 282b
HUET Paul (1803—1869) — 305a
HULST Jean-Baptiste van der (1790—1862) — 657a
HUMBERT Charles (1891—1958) — 136b
HUMMEL Johann Erdman (1769—1852) — 76a, 373b
HUSZAR Vilmos (1884—1960) — 86a, 371a
IAWLENSKY Alexej (1864—1941) — 391a, 396a, 475b, 509a, 523b
INDUNO Domenico (1815—1878) — 651a
INGRES Jean-Auguste-Dominique (1780—1867) — 91a, 91b, 360a
ISABEY Eugène (1803—1886) — 18a
JACQUAND Claudius (1803—1878)
JACQUEMON Pierre (1936—2002) — 393b
JAECKEL Willy (1888—1944) — 232a
JAIS Nicolas (wł. Nielsen, 1885—1961) — 395a
JANOUSEK Vladimir (1922—1986) — 628a
JANS Edouard de (1855—1919) — 295a
JANSEN Franz (1885—1958) — 362a
JAREMA Maria (1908—1958) — 393a
JAROCKI Władysław (1879—1965) — 395b

- JEANNERET-GRIS Charles Édouard (le Corbusier, 1887—1965) — 12, 182a
- JEANNET Jean Francois — 392b
- JENSEN Christian Albrecht (1792—1870) — 394a
- JODL Ferdinand (1805—1882) — 5a
- JONGHE Gustave de (1829—1893) — 322a
- JONGKIND Johan Barthold (1819—1891) — 572b
- JOSSOT Henri Gustave (1866—1951) — 439a
- JOURDAIN Roger (1845—1918) — 291b
- JOUVENET Jean (1644—1717) — 407b
- JUEL Jens (1745—1802)
- JUN Zhang (1868—) — 394b
- JURKOWSKA Beata — 562a
- KAHL Ernst (1949—) — 372a, 515a
- KALARUS Roman (1951—) — 62a
- KALLMORGEN Friedrich (1856—1924) — 513b
- KAMPF Arthur (1864—1950) — 447
- KANDINSKY Vassily (1866—1944) — 31a, 31b
- KANELBA Rajmund (1897—1960) — 200
- KANOLDT Edmund (1845—1904) — 452a
- KANTOR Tadeusz (1915—1990) — 218b
- KAPLIŃSKI Leon (1826—1873) — 196b
- KARPIŃSKI Alfons (1875—1961) — 246b
- KAULBACH Wilhelm (1804—1874) — 250b, 548a
- KESTING Edmund (1892—1970) — 150a, 159b
- KEYSER Nicais (1813—1881) — 201
- KĘDZIERSKI Apoloniusz (1861—1939) — 627a
- KHNOPFF Fernand (1858—1921) — 133b
- KIRCHNER Ernst Ludwig (1880—1938) — 155a, 482a, 482b
- KIRKLAND Robert Jamieson (1881—1950) — 130b
- KISLING Moisé (1891—1953) — 494b, 509b
- KLEE Paul (1879—1940) — 68b, 525b
- KLEINER Dominique — 159a
- KLEMM Walther (1883—1957) — 520
- KLIMT Gustav (1862—1918) — 86b
- KLINGER Max (1857—1920) — 19a, 359a
- KLINKENBERG Johan Christian Karel (1852—1924) — 551a
- KLOPP Nico (1894—1930) — 235a
- KNAUS Eugen (1900—1976) — 450b
- KOBZDEJ Aleksander (1920—1972) — 206
- KOJIMA Torojiro (1881—1929) — 637b
- KOKOSCHKA Oskar (1886—1980) — 16a
- KOLLER Guillaume (1829—1884) — 163b, 582b
- KOONING Willem (1904—1997) — 425a
- KOOL Koor (1963—) — 94a
- KOSSAK Juliusz — 602b
- KOSSAK Wojciech (1857—1942) — 381b, 496b, 668a
- KRAEMER Peter (1823—1907)
- KRIZSÁN János (1886—1948) — 454
- KROYER Peder Severin (1851—1909) — 633b
- KRÜGER Franz (1797—1857) — 92b
- KRZYŻANOWSKI Konrad (1872—1922) — 155b
- KUEHL Gotthart (1850—1915) — 76b, 476a, 476b
- KUPKA Franz (1871—1957) — 103a, 420
- LACHNIT Wilhelm (1899—1962) — 147a, 438b
- LAERMANS Eugene (1864—1940) — 484a
- LAGRÉNÉE Louis-Jean-François (1725—1805) — 629a
- LAMBRICHS Edmond (1830—1887) — 597a
- LAMPI Jan Chrzciel (1751—1852) — 665a, 666a
- LANEN Jasper van der (1585—1651) — 585
- LANSKOY André (1902—1976) — 358a
- LAPICQUE Charles (1898—1988) — 46a, 195b
- LARIONOV Michail Fedorovich (1881—1964) — 345b
- LASKER Jonathan (1948—) — 570b
- LASNE Thomas Levy (1980—) — 361b
- LASTMAN Pieter (1583—1633) — 119b
- LAURENS Jean-Paul (1838—1921) — 1a, 368b
- LAURENT Ernest (1859—1929) — 53a
- LAVAL Charles (1861—1894) — 677
- LEBASQUE Henri (1865—1937) — 472b
- LEBENSTEIN Jan (1930—1999) — 212a, 212b, 495b, 549a, 612b
- LEBRUN Rico (1900—1964) — 548b
- LECKER J.B. (1952—) — 565a
- LEEMPUTTEN Frans van (1850—1914) — 363b
- LEFÈBVRE Jules (1836—1912) — 227a
- LEGENDRE Guy (1946—) — 161a
- LÉGER Fernand (1881—1955) — 45b, 177a
- LEHMAN Kurt (1905—) — 449a
- LEMPICKA Tamara (właśc. Łempicka, 1898—1980) — 622b
- LENBACH Franz von (1836—1904) — 137b, 558a
- LENICA Alfred (1899—1977) — 236b
- LENTZ Stanisław (1863—1920) — 388a, 505a
- LEPIC Ludovic (1839—1899) — 173
- LÉPINE Stanislas Victor Édouard (1835—1892) — 222b
- LEUTZE Emanuel (1816—1868) — 487b
- LEVIGNE Theodore — 471b
- LEYEN Helene von der (1874—1950) — 457b
- LHERMITTE Augustin Leon (1844—1925) — 227b
- LHOTE Andre (1885—1962) — 2b, 371b
- LIEBERMANN Max (1847—1935) — 174a, 174b, 335b
- LIES Joseph — 598a
- LINARD Henri (1906—) — 366b
- LINDE-WALTHER Heinrich (1868—1939) — 418b
- LINT Luis van (1909—1987) — 388b
- LOHSE Richard Paul (1902—1988) — 409b
- LOO Cesar Jules van (1742—1821) — 655a
- LORJOU Bernard (1908—1986) — 686b
- LUBARDA Petar (1907—1974) — 424a
- LUCE Maximilien (1858—1941) — 37b
- LUCEBERT Jean (1924—1994) — 233b
- LUCHIAN Stefan (1868—1916) — 462b
- LÜPERZ Markus (1941—) — 66a

- LURÇAT Jean (1892—1966) — 626
 LYBAERT Théophile (1848—1927) — 600a
 MACHEUX Paul — 347b
 MACKE August (1887—1914) — 423a, 459a
 MAGNELLI Alberto (1888—1971) — 506b
 MAGRITTE Renée (1898—1967) — 192b, 343a
 MAJORELLE Jacques (1886—1962) — 203a
 MAKOWSKI Tadeusz Józef (1882—1932) — 442b, 571a, 645a, 645b
 MAKOWSKI Zbigniew (1930—) — 211
 MALCZEWSKI Jacek (1854—1929) — 81b, 199a, 199b
 MALEWICZ Kazimierz Sewerynowicz (1878—1935) — 637b
 MALFAIT Hubert (1898—1971) — 147b
 MAN RAY (właśc. Radnitzky Emanuel, 1890—1976) — 159b
 MANESSIER Alfred (1911—1993) — 338b
 MANET Edouard (1832—1883) — 32, 599a, 599b
 MANGUIN Henri (1874—1949) — 151b, 184b
 MARC Franz (1880—1916) — 3b
 MARCHAND Jean Hyppolite (1883—1940) — 352a, 556b
 MARCOUSSIS Louis (właśc. Markus Ludwik, 1883—1941) — 498a, 642a, 642b
 MARCZUKIEWICZ Adam (1958—) — 163a
 MARINI Marino (1901—1980) — 104b, 358b, 685a
 MARINOT Maurice (1882—1960) — 634a
 MARIS Jacob (1837—1899) — 337a, 337b, 492b
 MARKAR Claudius — 210b
 MARKOWSKI Eugeniusz (1912—2007) — 382b
 MASSÉ Emmanuele (1818—1881) — 652b
 MASSON André (1896—1987) — 135a, 358b
 MATHEY Paul (1844—1929) — 340a, 508a
 MATISSE Henri (1869—1954) — 35b, 89b, 422b
 MATTA-CLARK Gordon (1943—1978) — 87b
 MATTIS-TEUTSCH Hans (1884—1966) — 21a
 MAUFRA Maxime (1861—1918) — 354b, 546
 MAUVE Anton (1838—1888) — 416a
 MAZUS Stanisław (1940—) — 237a
 MEHOFFER Józef (1869—1946) — 543a
 MEISTER Simon — 341a, 474a
 MENARD Marie (1862—1930) — 154b
 MENZEL Adolf (1815—1905) — 344a, 503a
 MENZIO Francesco (1899—1979) — 340b
 MERLE Hugue (1823—1881) — 356a, 601b
 MERSON Luc Olivier (1846—1920) — 584
 MESDAG Hendrik Willem (1831—1915) — 339a, 528a
 MESENS Edouard Leon (1903—1971) — 110b, 493b
 METZINGER Jean (1883—1956) — 219a
 MEUNIER Constantin (1831—1905) — 338a, 604a
 MILLET Jean-François (1814—1875) — 341b
 MILOVANOVIC Milan (1876—1946) — 355
 MIRÓ Joan (1893—1983) — 180a, 403a
 MOAL Jean le (1909—) — 658b
 MODERSOHN Otto (1865—1943) — 43b, 335a, 590
 MODIGLIANI Amedeo (1884—1920) — 342a, 526a, 526b
 MOELLER Arthur (1876—1925) — 617b
 MOER Jean Baptiste van (1819—1894) — 656b
 MOLL Carl (1861—1945) — 348b
 MOLNAR Vera (1924—) — 66b, 366a
 MONDRIAN Piet (1872—1944) — 30a, 30b, 30c, 30d, 297a, 351a
 MONET Claude Oscar (1840—1926) — 169a, 169b, 339b
 MONTALD Constant (1862—1944) — 343b
 MONTICELLI Adolphe (1824—1886) — 349b
 MONTIGNY Jenny (1875—1937) — 342b
 MONVEL BOUTET Bernard de (1884—1949) — 351b
 MOORE Henry (1898—1986) — 428a
 MORALT Wily (1884—1947) — 132b
 MORANDI Giorgio (1890—1964) — 350b, 684
 MORBELLI Angelo (1853—1919) — 197b
 MOREAU TOURS Georges de (1848—1901) — 352b, 661a
 MORENI Mattia (1920—1999) — 251
 MORITZ Louis (1773—1860) — 600b
 MOSKWA Magdalena — 93b, 402b
 MROCKOWSKI Aleksander (1850—1927) — 432
 MÜHL Otto (1925—) — 74a, 344b
 MÜLLER Otto (1874—1930) — 17a, 350a
 MÜLLER Richard (1874—1930) — 21b
 MUNCH Edvard (1863—1944) — 559a, 559b, 676b
 MUNKACSY Michael (1844—1900) — 354a
 MÜNTER Gabriele (1877—1962) — 41a
 MUNTHE Ludwig (1841—1896) — 164b
 MUSIC Antonio Zoran (1909—) — 681b
 NACHT SAMBORSKI Artur (1898—1974) — 348a
 NASH Paul (1889—1946) — 555a
 NATOIRE Charles Joseph (1700—1777) — 192a
 NAVEZ François Joseph (1787—1869) — 97b, 486b
 NAY Ernest Wilhelm (1902—1968) — 189b, 536b
 NICOLAS Richard — 252a, 459b
 NIELSEN Kay (1882—1924) — 362b
 NIESIOŁOWSKI Tymon (1882—1965) — 223b
 NILLET David Germain (1861—1932) — 367b
 NIVELT Roger (1899—1962) — 361a
 NOLDE Emil (właśc. Hansen, 1867—1956) — 14a, 44b, 430a, 517a, 589a, 687
 NOTER David de (1825—1887) — 658a
 NUIJEN Wijnand (1813—1839) — 446b, 606b
 OCIEPKA Teofil (1891—1978) — 469b
 OEHME Ernest Ferdinand (1797—1855) — 23b
 OELZE Richard (1900—1980) — 504b
 OLDE Hans (1855—1917) — 297b
 OLEFFE Auguste (1867—1931) — 542a, 573b

- ONETTI Luigi (1876—1968) — 166
 OSTERVALD Georg (1803—1884) — 479b
 OVERBECK Johann Friedrich (1789—1869) — 97a, 560b
 OZENFANT Amédée (1886—1966) — 468, 541b
 PAIL Edouard (1851—1916) — 649a
 PAŁKA Witold (1928—2013) — 593b
 PANKIEWICZ Józef (1866—1940) — 187b, 682b
 PAPSDORF Richard (1893—1970) — 578b
 PARISOT Adriano (1912—) — 408b
 PASTORIS Casa Rosso Federico di (1837—1884) — 79b
 PATELLIERE Amédée Marie Dominique Dubois de la
 (1890—1932) — 146
 PAULUCCI Enrico (1901—) — 305b, 307b
 PAUTSCH Fryderyk (1877—1950) — 254b
 PÉCHEUX Lorenzo (1729—1821) — 665b
 PECHSTEIN Max (1881—1955) — 19b, 142a, 253b, 463b
 PELLAR Hans (1886—) — 49a, 299a
 PELLIZZA Giuseppe da Volpedo (1868—1907) — 488a
 PELOUSE Léon Germain (1838—1891) — 467b
 PERGAUT Louis (1882—1915) — 88
 PERLBERG Friedrich (1848—1921) — 302a
 PERMEKE Constant (1886—1952) — 472a, 561b, 675
 PERONNEAU Jean-Baptiste (1715—1783) — 483a
 PERSEVAL Nicolas (1745—1837) — 485a
 PETERELLE Adolphe-Jacques (1874—1947) — 301b
 PFAHLER Georg Karl (1926—2002) — 542b
 PICABIA Francis (1879—1953) — 514a
 PICASSO RUIZ BLASCO Pablo (1881—1973) — 36a, 38b,
 41b, 85a, 103b, 302b, 591b
 PICOT François-Edouard (1786—1868) — 425b
 PIERRE Gustave (1875—) — 603a
 PIJADE Moše (1890—1957) — 532b
 PILLEMENT Jean (1728—1808) — 306a
 PILOTY Carl Théodore (1824—1886) — 304a
 PIRANDELLO Fausto (1899—1975) — 85b, 300b
 PISIS Filippo de (1896—1956) 162a, 162b
 PISSARRO Camille (1830—1903) — 144a, 303b, 431
 PITTARA Carlo (1836—1890) — 304b
 PLEINER Vladimir (1891—1952) — 172b
 PODKOWIŃSKI Władysław (1866—1895) — 631b
 PODSADECKI Kazimierz (1904—1970) — 18b
 POLLOCK Jackson (1912—1956) — 142b
 POLLONERA Carlo (1849—1923) — 300a
 PORTAELS Jean-François (1818—1895) — 604b
 POSPIESZCZYK Rudolf (1930—) — 505b
 PRAX Valentine (1899—1981) — 152b
 PREVIATI Gaetano (1852—1920) — 301a
 PRONASZKO Zbigniew (1855—1958) — 437b
 PRUSZKOWSKI Tadeusz (1888—1942) — 502a
 PURMANN Hans (1880—1966) — 305b, 353a
 PUVIS CHAVANNES Pierre Cécile de (1824—1898) —
 9b, 190a
 PUY Jean (1876—1960) — 537b
 QUADRONE Giovanni Battista (1844—1898) — 109a,
 109b
 RADZIWILL Franz (1895—1983) — 448b
 RAFFAELLI Jean François (1850—1924) — 620a
 RAMAH (właśc. Raemaekers Henri François, 1887—
 1947) — 403
 RAME Jules Louis (1855—1927) — 309a, 396b
 RAMEAU Claude — 183a
 RAVANNE Léon-Gustave (1854—1904) — 311b
 RAVEEL Roger (1921—) — 238a, 485b
 RAYPER Ernesto (1840—1873) — 651b
 RAYSKI Ferdinand von — 62b
 REBEYROLLE Jean-Paul (1926—) — 415b
 REDON Odilon (1840—1916) — 367a
 REGNAULT Henri (1843—1871) — 254b
 REMBRANDT Harmensz van Rijn (1606—1669) — 64
 RENOIR Auguste (1841—1919) — 80b, 674a, 674b,
 674c, 674d
 RESTOUT Jean (1732—1797) — 490b
 REVAY Antoine (1952—) — 315b, 679
 REYCEND Enrico (1855—1928) — 4a, 4b
 REYNOLDS Franck (1895—) — 208a
 RICHARD Alexandre (1782—1859) — 309b
 RICHTER E. — 225a
 RICHTER Ludwig (1803—1884) — 99a
 RILEY Bridget (1931—) — 527a
 RING Laurits Andersen (1854—1933) — 67b, 217a,
 217b
 RIVERA Diego (1886—1957) — 639b
 RIVIÈRE Henri (1864—1951) — 43a
 ROBBE Louis Marie Dominique (1806—1887) — 151b
 ROBERT-FLEURY Tony (1837—1912) — 413a
 RODAKOWSKI Henryk (1823—1894) — 7b
 ROED Joensen (1808—1888) — 96b
 ROELOFS Willem (1922—1897) — 523a
 ROHLFS Christian (1849—1938) — 683
 ROPS Felicien (1833—1898) — 598b
 ROSENSTEIN Erna (1913—2004) — 634b
 ROSLIN Alexander (1718—1793) — 666b
 ROSNER Claire — 443a
 ROSSINI Romano (1890—1951) — 310a
 ROTELLA Mimmo (1918—) — 470a
 ROTTLUFF Karl (właśc. Schmidt, 1884—1976) — 14b,
 308b, 414, 507a, 540b
 ROUAULT Georges Dominique (1871—1958) — 314b,
 412, 423b
 ROUSSEAU Henri Émilien (1844—1910) — 126b
 ROUSSEAU Théodore (1812—1867) — 580b
 ROUX Karl (1826—1894) — 316b
 ROYBET Ferdinand (1840—1920) — 529b
 RUBCZAK Jan (1884—1942) — 462a
 RUBEN Christian Christoph (1805—1875) — 210a
 RÜDE Olaf (1886—1957) — 615a

- RUDZKA-CYBISOWA Hanna (1897—1988) — 10a, 313b
RUGGERI Piero (1930—) — 434a
RUSZCZYC Ferdynand (1870—1936) — 215a
RYSSSELBERGHE Theo van (1862—1926) — 27a, 498b
SAIN Edouard Aexandre (1830—1910) — 609a
SALA Eliseo de (1813—1879) — 515b
SALMSON Hugo (1843—1894) — 168
SAMLICKI Marcin (1878—1945) — 264b
SATTLER Joseph Kaspar (1867—1931) — 610a
SAVINIO Alberto (1891—1908) — 400a
SCANAVINO Emilio (1922—1986) — 239a
SCHAD Chistian (1894—1982)
SCHARFF William (1886—1959) — 437a, 540a
SCHARL Josef (1896—1954) — 399a
SCHEFFER Ary (właśc. Arie, 1795—1858) — 480b, 544b
SCHENDEL Petrus van (1806—1870) — 436a
SCHINDLER Emile Jacob (1842—1892) — 451b
SCHIRREN Ferdinand (1872—1944) — 398a, 557b
SCHLEICH Robert (1845—1934) — 401a, 463a
SCHLEMMER Oskar (1888—1943) — 441a
SCHNARRENBARGER Wilhelm (1892—1966) — 78
SCHNEIDER-POSTRUM Anton (1869—1943) — 153b, 448a
SCHNORR CAROSFELD Jules von (1794—1872) — 26a
SCHÖNLEBER Gustave (1851—1917) — 516b, 578a
SCHOTEL Johannes Christiaan (1787—1838) — 95b, 473b
SCHUCH Carl (1889—1938) — 232b
SCHUITEMA Paul (1897—1973) — 87a
SCHULTZE Bernard (1915—2005) — 231b
SCHWITTERS Kurt (1887—1948) — 442a, 611a
SCIPIONE Gino (właśc. Bonichi, 1904—1933) — 399b
SEGAL Arthur (1875—1944) — 518b
SEGANTINI Giovanni (1858—1899) — 400b
SEGONZAC DUNOYER Andrée de (1884—1974) — 660a
SÉON Alexandre (1855—1917) — 430b
SERVAES Albert (1883—1966) — 48a, 470b
SERVRANCKX Victor (1897—1965) — 133a
SEURAT George (1859—1891) — 224b
SEVERDONCK Frans (1809—1889) — 401b
SEVERINI Gino (1883—1966) — 39b, 90b
SICARD Nicolas (1840—1920) — 595a
SICHULSKI Kazimierz (1879—1942) — 25a
SIGNAC Paul (1863—1935) — 46b, 180b
SIMON Lucien (1861—1945) — 157b, 415a
SIMON Maxime (1879—1941) — 183b
SIQUEIROS David Alfaro (właśc. Jose Alfaro, 1898—1974) — 639a
SIRONI Mario (1885—1961) — 167
SISLEY Alfred (1839—1899) — 170b, 497b
SLATER John Falconer (1857—1937) — 101b, 433
SLEVOGT Max (1868—1932) — 36b
SMET Gustave de (1877—1943) — 27b, 576a
SMITS Eugène (1826—1912) — 24b
SMUGLEWICZ Franciszek (1745—1807) — 248b
SOERENSEN Henrik (1882—1962) — 456a
SOFFICI Ardengo (1879—1964) — 178
SOHN Carl Rudolf (1845—1874) — 118b
SOKIĆ Ljubica-Cuca (1914—) — 636a
SOKOWIĆ Jožo — 563a
SOLDATI Anastasio (1896—1953) — 622a
SONDERBORG Kurt Rudolf Hoffmann (1923—) — 551b
SØRENSEN Henrik (1882—1962) — 456a
SOUTINE Chaim (1894—1943) — 245a, 245b, 245c, 245d
SPADINI Armando (1883—1925) — 510
SPILLIAERT Leon (1881—1946) — 397a, 483b, 507b
SPIRO Eugen (1874—1972) — 410
SPITZWEG Carl (1808—1885)
STALLAERT Joseph (1825—1900) — 397b
STANISLAWSKI Jan (1860—1907) — 1b
STANOIEWITCH Veljko (1892—1967) — 619b
STARITSKY Anne (1908—1981) — 230b
STAROWIEYSKI Franciszek (1930—2009) — 25b, 125, 562b
STAZEWSKI Henryk (1894—1988) — 502b
STEINLE Edward Jakob von (1810—1886) — 26b
STEINLEN Théophile (1859—1923) — 610b
STERN Jonasz (1904—1988) — 6b
STEVENS Alfred (1823—1906) — 90a
STIELER Joseph Karl (1781—1858) — 670
STOBBAERTS Jan (1834—1914) — 256a
STOCCQUART Ildephonse (1819—1889) — 458b, 592b
STOLER Sylvia — 427b
STORELLI Felice Maria Ferdinando (1778—1854) — 191b
STRATTA Carlo (1852—1936) — 611b
STREMPER Horst (1904—1975) — 438a
STRYDONCK Guillaume van (1861—1937) — 196a, 398b
STRZEMIŃSKI Władysław (1893—1952) — 28b
STUCK Franz von (1863—1928) — 49b, 96a, 266b
STURM Helmut (1932—) — 345a, 688
SUETIN Nikolai (1897—1954) — 636b
SURVAGE Leopold (właśc. Sturzwage, 1879—1968) — 489a
SUTHERLAND Graham (1903—1980) — 514b
SUVÉE Joseph-Benoit (1743—1807) — 42b
SYBERG Fritz (1862—1939) — 539b
SZCZYGLIŃSKI Henryk (1881—1944) — 244a, 244b
SZERMENTOWSKI Józef (1833—1876) — 624a
SCHUMANOWICZ Sava (1892—1942) — 640a, 640b
SZULC Marian (1922—1996) — 461b
SZYMANOWSKI Wacław (1859—1930) — 566b
TAGAYA Isoku — 531a
TANGUY Yves (1900—1955) — 365a

- TAPIES Antoni (1923—) — 182b
 TAPPERT Georg (1880—1957) — 389a
 TASSON Balthasar-François (1811—1890) — 357b
 TCHÓRZEWSKI Jerzy (1928—1999) — 632b
 TENIERS David II (1610—1690) — 213a, 213b
 TERZI Luigi (1848—1888) — 501a
 TETMAYER Włodzimierz (1862—1923) — 176
 THOLEN Willem (1860—1931) — 553b
 THOMA Hans (1839—1924) — 375a, 452b
 TIDEMAND Adolphe (1814—1876) — 389b
 TONITZA Nicolae (1886—1940) — 235b
 TOOROP Charley (1891—1955) — 404b, 592a
 TOOROP Jan (1858—1928) — 106a
 TOSI Arturo (1871—1956) — 156a
 TOULOUSE-LAUTREC-MONFA Henri Marie Raymond de
 (1864—1901) — 165
 TROYER Prosper de (1880—1961) — 528b
 TRUCHET Abel (1857—1918) — 214b
 TRÜMPER August (1874—1956) — 238b
 TSCHELITCHEW Pavel (1898—1957) — 239b
 TŪPKE-GRANDE Helene (1874—1946) — 618b
 TYTGAT Edgard (1879—1957) — 3a, 534
 UHDE Fritz von (1848—1911) — 512a
 UTRILLO-VALADON Maurice (1883—1955) — 10b
 UTTER André (1886—1955) 156b
 VALADON Suzanne (właśc. Marie Clementine, 1865—
 1938) — 111b
 VALENSI Henry (1883—1960) — 50b
 VALMIER Georges (1885—1937) — 316a
 VALLOTTON Félix (1865—1925) — 59b, 138a
 VALTAT Louis (1869—1952) — 175b
 VELDE Henry de (1869—1957) — 47b, 294b
 VERNET Horace (1789—1863) — 51b, 370b
 VERWEE Alfred (1838—1895) — 603b
 VIANI Lorenzo (1882—1936) — 351b
 VIEIRA SILVA Marie Eléna da (1908—1992) — 145
 VIGNE Emma de (1850—1898) — 660b
 VILLASEÑOR Carlos (1845—1920) — 616
 VILLON Jacques (właśc. Duchamp Gaston, 1875—1963)
 — 144b
 VLAMINCK Maurice de (1876—1958) — 450a
 VOGELS Guillaume (1836—1896) — 157a
 WAAY Nicolas van der (1855—1936) — 381a
 WALDMÜLLER Ferdinand (1793—1865) — 93a
 WALKER James Alexander (1831—1898) — 379b
 WAPPERS Gustaf (1803—1874) — 193b
 WAROQUIER Henry de (1881—1970) — 489b, 661b
 WASMANN Friedrich (1805—1886) — 389a
 WATANABE Mikio (1954—) — 638a
 WATELET Charles (1867—1954) — 384a
 WATENPHUL PFEIFFER Max (1896—1976) — 17b
 WATKINS Franklin (1894—1972) — 565b
 WĄSOWICZ Waclaw (1891—1942) — 247b
 WĐOWISZEWSKI Czesław (1904—1982) — 204b
 WEERT Anna de (1867—1950) — 474b
 WENCKER Joseph (1849—1924) — 386b
 WEYSENHOFF Henryk (1859—1922) — 543b
 WIINBLAD Bjoern (1918—2006) — 550b, 614b
 WIJNANTS Ernest (1878—1964) — 597b
 WILLINK Carel (1900—1979) — 522
 WILLUMSEN Jens Ferdinand (1863—1958) — 53b, 380b
 WINKLER Konrad (1882—1962) — 22b
 WINNICKA PAKLIKOWSKA Anna (1911—2001) — 378b
 WINTER Fritz (1905—1976) — 383a
 WINTER Pharaon de (1894—1924) — 378a
 WINTERGERFT von WALLERSTEIN — 128
 WITKIEWICZ Stanisław Ignacy (1885—1939) — 63,
 654b
 WOESTYNE Gustave van (1881—1947) — 48b, 122
 WOJKIEWICZ Witold (1879—1909) — 446a, 613b
 WOLS (właśc. Alfred Otto Wolfgang Schulze-Battman,
 1913—1951) — 15b, 106b
 WOUTERS Rik (1882—1916) — 385b
 WYCZÓLKOWSKI Leon (1852—1936) — 71b, 439b, 637a
 ZAK Eugeniusz (1884—1926) — 3a, 33b
 ZALEWSKI Stanisław (1896—1958) — 149a, 149b
 ZAWADO Waclaw (właśc. Zawadowski, 1891—1982)
 — 417
 ZELEK Ignacy (1894—1961) — 571b
 ZIFFER Sandor (1880—1962) — 436b
 ZORN Anders Leonard (1860—1920) — 405b
 ŻEGALSKI Leszek Michał (1959—) — 623b
 ŻULAWSKI Jacek 624b
 ŻULAWSKI Marek (1908—1985) — 11a.

8. WYKAZ MUZEÓW*

AUSTRIA

Wiedeń: *Museum moderner Kunst Stiftung Ludwig, Sezession Pavilon*

Graz: *Landesmuseum Joanneum*

BELGIA

Antwerpia: *Museum voor Schone Kunsten*

Brugia: *Groeninge Museum, Sint-Jan Hospitalmuseum*

Bruksela: *Musée Royaux des Beaux Arts, Musée de la Ville de Bruxelles*

Gandawa: *Museum voor Schone Kunsten*

Liège: *Musée de l'Art Wallon*

Mons: *Musée des Beaux Arts*

Tournai: *Musée des Beaux Arts*

DANIA

Kopenhaga: *Statens Museum for Kunst*

FRANCJA

Aix en Provence: *Musée Granet*

Autun: *Musée Rolin*

Besançon: *Musée des Beaux Arts et Archeologie*

Caen: *Musée des Beaux Arts*

Chartres: *Musée des Beaux Arts*

Dijon: *Musée des Beaux Arts*

Grenoble: *Musée de Grenoble*

Lille: *Palais de Beaux Arts*

Lyon: *Musée des Beaux Arts*

Orlean: *Musée des Beaux Arts*

Nancy: *Musée des Beaux Arts*

Nîmes: *Musée des Beaux Arts*

Paryż: *Centre d'Art et de Culture Georges Pompidou, Musée de l'Armée, Musée du Louvre, Musée de l'Orangerie, Musée d'Orsay, Musée Picasso*

Reims: *Musée des Beaux Arts*

Rennes: *Musée des Beaux Arts*

Rouen: *Musée des Beaux Arts*

Strasburg: *Musée des Beaux Arts, Musée d'Art Moderne et Contemporain*

---

* Muzea, w których sfotografowano sygnatury wykorzystane w opisywanych badaniach.

Troyes: *Musée d'Art Moderne*

HOLANDIA

Amsterdam: *Amsterdam Museum, Rijksmuseum*

Arnhem/Otterlo: *Rijksmuseum Kröller-Müller*

Haga: *Gemeentemuseum*

Nijmegen: *Commanderie van St. Jan*

Rotterdam: *Boymans van Beuningen Museum*

Utrecht: *Centraalmuseum*

LUKSEMBURG

Luksemburg: *Musée National d'Histoire et d'Art, Musée Pescatore*

NIEMCY

Akwizgran: *Suermondt Ludwig Museum*

Berlin: *Altes Museum, Gemäldegalerie, Sammlung Berggruen*

Bonn: *Kunstmuseum*

Brema: *Kunsthalle*

Brunszwik: *Herzog Anton Ulrich Museum*

Dortmund: *Museum für Kunst und Kulturgeschichte*

Drezno: *Gemäldegalerie Neuer Meister*

Darmstadt: *Mathilde Höhe*

Düsseldorf: *Kunstmuseum, Kunstsammlung Nordrhein-Westfalen*

Essen: *Museum Folkwang*

Frankfurt nad Menem: *Städelsches Kunstinstitut*

Hamburg: *Kunsthalle*

Hanower: *Niedersächsisches Landesmuseum, Sprengel Museum*

Karlsruhe: *Kunsthalle*

Kassel: *Neue Galerie*

Kolonia: *Wallraf Richartz/Ludwig Museum*

Lubeka: *Museum für Kunst und Kulturgeschichte*

Mannheim: *Kunsthalle*

Monachium: *Neue Pinakothek*

Münster: *Westfälisches Landesmuseum*

Norymberga: *Germanisches Nationalmuseum*

Regensburg: *Historisches Museum*

Stuttgart: *Staatgalerie*

Trewir: *Städtisches Museum*

Würzburg: *Martin von Wagner Museum*

POLSKA

Bielsko-Biała: *Muzeum Okręgowe*

Bydgoszcz: *Muzeum Okręgowe*

Katowice: *Muzeum Śląskie*

Kraków: *Muzeum Narodowe*

Tomaszów Mazowiecki: *Muzeum Regionalne*

Toruń: *Muzeum Okręgowe*

Warszawa: *Muzeum Narodowe*

Wrocław: *Muzeum Archeologiczne/Arsenał, Muzeum Narodowe*

RUMUNIA

Cluj-Napoca: *Muzeul de Artă*

SERBIA

Belgrad: *Nationale Museum*

SZWAJCARIA

Bazylea: *Kunstmuseum*

WĘGRY

Budapeszt: *Szépüvészeti Múzeum*

WŁOCHY

Bolonia: *Pinacoteca Nazionale*

Genua: *Palazzo Bianco, Palazzo Rosso*

Mediolan: *Civica Galeria d'Arte Moderna, Pinacoteca di Brera*

Parma: *Galleria Nazionale*

Rzym: *Pinacoteca Vaticana*

Turyń: *Galleria Civica d'Arte Moderna e Contemporanea*

Werona: *Castelvecchio Museum*

Pracownikom wymienionych muzeów serdecznie dziękuję za życzliwe przyjęcie i cierpliwość.

*Koledze Wojciechowi Ziółkowskiemu zaś jestem wdzięczny za pomoc
w przygotowaniu digitalizacji.*

FORENSIC EXPERTISE OF SIGNATURES ON PAINTINGS

Summary

More and more frequently museum staff and art dealers turn to forensic examiners of documents for expert opinions on painters' signatures with the aim of their authentication. But it has not been proven yet if the method of forensic analysis of documents is effective in such examinations and, more pertinently, if forensic handwriting analysis possesses proper tools to approach the handwriting characteristics of signatures on paintings. This book presents the results of empirical research conducted to answer these questions based on about 3000 signatures with unquestionable attribution to be found in 82 museum collections.

The symptomatological analysis was applied to:

- **Features pertaining to the area of the inscription** — the placement of the graphism (signature/date) on the surface of the painting, spacing between letters, spacing between words, spacing between lines, the slant of axes of letters and words as well as the form of angles between strokes, the sizes of characters, the proportions between their heights and the shapes formed by the contouring of extremities.
- **Descriptive features (construction features)** which concern the shaping of characters — the connectedness between characters (the number of items created with one continuous movement of the writing tool), the forming of majuscule and minuscule, the rounding of tops and poligramms, the rounding of loops, the attachment of lateral elements to ovals and to vertical elements, the forming and placement of diacritical signs, *etc.*
- **Content and language features** — the presence of mistakes in wording and spelling, the presence of foreign words and interferences of foreign languages due to the painter's residence in areas these languages were spoken, and other linguistic phenomena.

This analysis has shown that graphic features of the examined signatures are possible to approach and describe with the methods of forensic handwriting analysis. The results of symptomatological analysis and especially the possible ways of representing signature features have been presented in the book with the use of visual materials. It has also been concluded that further ways of examination of painting signatures may be conducted with the methods of the so-called technical forensic expertise of documents with the use of equipment available in forensic laboratories. It is possible then to establish the authorship of sample signatures with the methods devised by forensic handwriting experts; nevertheless, this is to be done with the introduction of appropriate and necessary modifications which take into consideration uncommon surfaces of writing, uncommon writing tools as well types of coating.

The choice of method should show a preference towards the graphic-comparative method (graphic method) because science can vouch with its authority only for this method when properly applied. The examination should have the following stages: after collecting samples which allow for comparative investigation, it is necessary to distinguish (give a proper description of) the features representing the writing patterns and their natural variability typical for the author of the signatures under examination. With such data at one's disposal, it is possible to commence the forensic handwriting analysis of the signature under examination. It is to be done with a special attention given to answering the question whether the signature exhibits the handwriting regularities attributed to the handwriting patterns present in the already authenticated signatures used for comparison. Only after the above stages of the method have been completed, will it be possible to draw reliable expert conclusions as to the authorship of the signature under scrutiny. Such conclusions will be able to gain similar trust to the trust bestowed on classical handwriting analyses.

For the forensic handwriting expert, it should remain of no consequence whether the expertise has been commissioned by the courts of law for legal proceedings, by museums which wish to realise their buying policies, by business entities (for example, an auction house) or by private collectors. If the expert opinion is not to be used in legal proceedings, it then should as well not be limited in terms of the scope of its analysis and the application of tools. The advantages of the graphic-comparison method will only be revealed when it has been applied holistically. Should that not be the case, the value of the expert's conclusions and identifications (their success and infallibility), even if the expert is a forensic handwriting expert, will not be greater than the opinion provided by a conservator-restorer or a style expert familiar with the handwriting and signing techniques of a given painter. The expertise advocated by the book will necessarily consume considerable amount of work and time, which means it will generate costs; just as expensive are forensic analyses of wills, anonymous letters and other documents. Without the application of this method, however, it will be impossible to amend the current state of affairs so critically described and commented on by journalists, and more importantly, by scientists and museum staff.

EXPERTISE DES SIGNATURES SUR LES PEINTURES

Résumé

Les conservateurs de musées et les marchands d'art se tournent de plus en plus souvent vers les experts en pour solliciter des analyses d'authenticité des signatures dans les peintures. Pourtant personne n'avait prouvé l'efficacité de la méthodologie d'analyse des documents appliquée dans de telles situations : personne n'avait prouvé que les traits caractéristiques de l'écriture dans les peintures puissent être étudiées de manière appropriée à celle de l'examen conventionnel (typique) de l'écrit sur support papier. Cet ouvrage présente les résultats de recherches empiriques entreprises par l'auteur et des solutions possibles pour résoudre ces problèmes. Le corpus d'analyse compte environ 3.000 signatures provenant de 82 collections de musées, posées sur des peintures d'attribution non contestée.

L'analyse symptomatologique comprend :

- **Caractéristiques décrivant la gestion de la surface de l'écriture** — la disposition des graphismes (signature / date) sur la surface, les espacements entre lettres, entre mots et entre lignes, l'inclinaison des axes des lettres et des mots ainsi que la construction d'angles intragrammatiques, la taille des caractères et leurs proportions ainsi que les figures créées par contournement des points extrêmes (*gladiolages, etc.*).
- **Caractéristiques de construction des traits** — la continuité (le nombre d'éléments créé par une application d'outil), la formation de lettres majuscules et minuscules, la formation des voûtes et des polygrammes, le tracement de boucles, les liaisons des éléments latéraux aux formes ovales et aux éléments verticaux, les formation et répartition des signes diacritiques, *etc.*
- **Traits linguistiques et analyse du contenu** — des erreurs d'écriture et des fautes d'orthographe, des emprunts, des interférences linguistiques, des erreurs de transfert ou d'autres phénomènes linguistiques.

Notre recherche a démontré que les graphismes co-crédant les signatures examinées se laissent traiter et décrire de manière appropriée aux pratiques des experts en écritures. Les résultats de l'analyse symptomatologique et, en particulier, les moyens de présentation de traits sont visualisés dans le texte. Nous avons également constaté que d'autres écrits sur les peintures peuvent être soumis à la même analyse technique de documents pratiquée dans les laboratoires spécialisés, permettant la mise en évidence de toute altération physique, chimique ou linguistique. Il est donc possible de déterminer l'authenticité d'une signature ou d'une écriture sur la peinture et d'identifier le mode de fabrication d'un faux en suivant les protocoles techniques utilisés par les experts en écriture, en modifiant l'analyse sous l'angle de la spécificité des supports, des outils et des encres.

Lors du choix d'une méthode, il est préférable de recourir à celle de comparaison graphique, car seul le résultat de son utilisation peut se porter garant de l'autorisation scientifique.

La procédure devrait satisfaire aux exigences suivantes :

D'abord, après avoir rassemblé un nombre adéquat d'écrits de comparaison, il faut bien reconnaître et décrire les caractéristiques propres à l'auteur des signatures contestées ainsi que la fluidité naturelle de caractéristiques similaires dans ses écritures. Ce n'est qu'en disposant de cette base solide que nous pouvons passer à l'analyse de la signature contestée, en particulier si elle a été posée conformément aux automatismes propres à l'auteur des signatures de comparaison.

Seulement après toutes les étapes qui composent cette méthodologie, nous serons en mesure de tirer des conclusions significatives sur une attribution d'une pièce de question et nous pourrions y accorder une confiance comparable aux résultats d'une analyse de l'écriture manuscrite classique pratiquée par un expert en écritures et

documents. L'expert en écriture doit se baser sur les mêmes fondements sérieux et sur les mêmes protocoles rigoureux indépendamment du fait que son expertise est utilisée dans le domaine civil ou pénal, si elle est sollicitée par un juge, un avocat, une société — p.ex. un musée, ou un particulier. La supériorité cognitive de la méthode de comparaison de graphismes ne sera visible que lors de son application globale, holistique. Si cela ne se produit pas, la valeur d'identification (précision, fiabilité) de l'opinion ne sera supérieure qu'à celle d'un conservateur d'art ou d'un connaisseur de style habitués à la manière de signer les œuvres par des artistes particuliers. Bien sûr, de telles analyses demandent beaucoup de temps et d'effort, par conséquent elles sont coûteuses ; aussi fastidieuses et coûteuses que les expertises des testaments, des lettres anonymes et d'autres documents. Sans une telle attitude de l'expert, cependant, les situations critiquées par la presse, et ce qui est encore plus important, par des représentants du monde de la science et de conservateurs de musées, n'auront jamais une véritable chance de s'améliorer.

Na okładce
Lucas Cranach Starszy *Zmartwychwstanie*
(fragment z piktogramem sygnującym), 1509, drzeworyt

Redaktor Barbara Todos-Burny
Projektant okładki Magdalena Starzyk
Redaktor techniczny Barbara Arenhövel
Łamanie Edward Wilk

Copyright © 2016 by
Tadeusz Widła
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-8012-994-8

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 30,0. Ark. wyd. 25,0.
Papier offset kl. III, 80 g   Cena 54 zł (+ VAT)

Druk i oprawa
„TOTEM.COM.PL Sp. z o.o.” Sp.K.
ul. Jacewska 89, 88-100 Inowrocław